

ЭКПЛІКАЦЫЯ ЗНАЧЭННЯЎ РЭТРАСПЕКЦЫІ Ў МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ

У апошнія дзесяцігоддзі адной з важнейшых праблем у сучаснай лінгвістыцы з'яўляецца праблема вызначэння тэкставых катэгорый і апісанне розных спосабаў іх моўнага выражэння. Такая цікавасць даследчыкаў да гэтага пытання выклікана вялікай увагай да выяўлення структурнай арганізацыі мастацкага твора, моўных адзінак і сувязяў паміж імі. Мастацкі час і прастора, як тэкставыя катэгорыі, адыгрываюць вялікую ролю ў кампазіцыйным плане і характарызуюцца парушэннем часовай паслядоўнасці падзей, з'яў. Зрух у часе ў мінулае ў адносінах да кропкі адліку вызначаецца многімі лінгвістамі як перарыў у кантынууме апавядання. Катэгорыя дыскантынуума, а менавіта, катэгорыя рэтраспекцыі, была ўпершыню вызначана лінгвістам І. Р. Гальперыным [2], пасля чаго набыла сваё развіццё ў даследаваннях І. В. Ціўяевай, Н. В. Брусковай, Л. Н. Фёдаравай і інш [1; 3; 4].

Пытанне вызначэння маркераў рэтраспекцыі на сучасным этапе застаецца адкрытым у выніку разнастайнасці сродкаў выражэння мастацкага часу. Таму мэтай нашага даследавання з'яўляецца аналіз лексічных адзінак з пункту гледжання іх часовай дзейнасці і выяўленне тых, якія выкарыстоўваюцца ў якасці паказальнікаў напрамку вектара часу ў мінулае адносна пункта адліку.

Большую цікавасць прадстаўляюць акалічнасныя рэтраспектыўныя маркеры – акалічнасці, якія здольны парушыць кантынуум апавядання. Дадзеную групу сродкаў складаюць іменныя групы розных відаў.

Прыназоўніковая група змяшчае паказальнікі часу, якія суадносяцца з календарнай сістэмай адліку: *да рэвалюцыі, гадзін у сем раніцы, на пачатку шасцідзясятых, у трыццаць дзявятым, у трыццатых, праз сто гадоў і г. д. – Вядома я сустракаў гэта прозвішча. Іван Канстанцінавіч Хіель... Янук Хмель... У трыццатых друкаваўся ў студэнцкай газеце ўніверсітэта, у «Звездзе»... І адразу пасля вайны, у сорак шостым, некалькі падборак.* (Л. Рублеўская).

Да паказчыкаў мінулага аднесены назоўнікі з прыназоўнікамі, якія семантычна звязаны з пройдзеным этапам, з пэўнымі ўзроставымі перыядамі ў жыцці: *з дзяцінства, у маладосці, са скрыжавання юнацтва, незадоўга да смерці, пасля смерці і г. д.* Напрыклад, *Гэта ў недасведчаным юнацтве ён з алоўкам у руках чытаў агента імперыялізму Піцірыма Сарокіна* (Л. Рублеўская). У гэтым выпадку рэтраспектыўны план апавядання пэўна эксплікаваны акалічнасным маркерам.

Выразную семантыку мае атрыбутыўная група: *у мінулым стагоддзі, у мінулым годзе, з учарашняга дня, з тых даўніх часоў, за апошнія тры гады, у мінулым месяцы і г. д.* Ядром у такіх структурах з'яўляецца прыметнік, значэнне якога суадносіцца з часовай прасторай у прошлым: *Дзе можна*

знайсці зусім нечаканыя прадметы – ад чалавечага чэрапа да ліхтара, з якім у мінулым стагоддзі абходчык чыгункі сустракаў цягнік... (Л. Рублеўская). Але з мінулай вясны, калі выбухнуў рэактар у Чарнобылі, на прыродзе Магда пачувалася няўтульна. Тады многія напалохаліся – пілі ёд, накапаны ў шклянку з вадою, не адчынялі фортак... (Л. Рублеўская). У падобных рэтраструктурах паказчыкі мінулага прама рэалізоўваюць дыскантынуум у апавяданні, бо семантыка саміх адзінак прадугледжвае факты або падзеі ў прошлым – у мінулым стагоддзі; з мінулай вясны.

Акалічнасныя канструкцыі з прыметнікавымі займеннікамі таксама могуць указваць на адрэзак у часе, які папярэднічае моманту гутаркі ў наратыве. Так, у адрэзку *У свой час доктарскую не абараніла – з-за нашага спадчыннага паскуднага характару* (В. Рублеўская) іменная група ў *свой час* суадносіцца са значэннем «некалі, калісьці, раней, у мінулым».

Аднак неабходна адзначыць, што ўказальныя займеннікі *той, гэты*, калі далучаюцца да назоўніка, губляюць сваё значэнне замяшчэння, але набываюць функцыю дэйкіса: – *Сёння права выкладаць вам маюць адно «вернападданыя».* А ў той час мы перапісвалі вершы Міцкевіча і Чачота, чыталі Дыдэрота і Шылера... Паўстаньне ўжо было амаль разьбітае, калі я разам з сябрамі на інстытуце далучыўся да аднаго з атрадаў генерала Дэмбіцкага, апошняга з абаронцаў. Мянэ спапілі, калі я прыйшоў дадому ў спадзеве здабыць зброю і хлеб (Л. Рублеўская). У спалучэнні ў *той час* указальны займеннік актуалізуе зрух у часавым кантынууме ў сукупнасці з паўназначным словам і ўскосна паказвае на прошлы час у адносінах да кропкі адліку.

Змена часавай паслядоўнасці падзей у мастацкім кантынууме актуалізуе іменная група ў спалучэнні з займеннікамі ў вінавальным склоне – *назад, таму: трыста гадоў таму, чатыры стагоддзі таму, два гады таму, некалькі гадзін назад, тры дні таму, гады тры таму, год таму, паўстагоддзя таму.* Такія лексічныя сродкі экспліцытна рэтраспектуюць дзеянні або падзеі. *Гэта ён, зяць магутнага Гедыміна, славуты военачальнік, вадзіў два сагоны назад войска Вялікага Княства Літоўскага на Мазовію, ён вадзіў гарадзенцаў на Прусію* (В. Іпатава).

Да лексічных сродкаў выражэння рэтраспекцыі мы можам таксама аднесці і часавыя злучнікі. Нягледзячы на тое, што яны могуць удзельнічаць у функцыі таксіса, у дадзеным выпадку такія маркеры выконваюць тэмпаральную функцыю ў якасці акалічнасцей: – *Я, калі ехаў праз Прагу, на яго магіле пабываў, і каралеўскі батанічны сад, дзе ён працаваў апошнім часам, наведаў. Ён жа ў брата пані Беаты служыў* (В. Іпатава).

У арганізацыі тэкставай прасторы, а менавіта у перамяшчэнні падзей па часавай шкале, удзельнічаюць прыслоўі часу. У дадзеную групу маркераў уваходзяць адзінкі, якія прама або ўскосна сігналізуюць на рэтраспектыўнасць дзеянняў, з’яў, фактаў. Так, прыслоўі *даўно, нядаўна, неяк, упершыню за два гады, учора, яшчэ раней, зусім нядаўна, толькі што, дасюль, раней, неаднойчы, ўжо даўно, колісь* маюць значэнне некалі ў мінулым, *даўней, напярэдадні, не так даўно* і суадносяцца з прошлым часам.

Такім чынам, яны здольны зрабіць зрух улева ў часовай прасторы, нават калі наратыўнае цяперашняе – прашлае граматычнае. Напрыклад, *Магдаліна дасюль не ведала, слабая яна ці моцная* (Л. Рублеўская). У фрагменце наратыў ідзе ад 3-й асобы, базісны час у кантэксте – прашлы. Прыслоўе *дасюль (да гэтага часу)* экспліцытна ўказвае на перамяшчэнне ў часе, чытач аўтаматычна перапраўляецца з адной апаведальнай прасторы ў іншую. Такім чынам, мы можам сцвярджаць, што пералічаныя вышэй прыслоўі з’яўляюцца прамымі маркерамі рэтраспектыўнасці ў кантынууме мастацкага тэксту.

Вельмі паказальнымі для даследавання з’яўляюцца выразы прыслоўнага тыпу *некалі, калісьці, аднойчы*. Дадзеныя адзінкі не дакладна арыентуюць на нейкі адрэзак часу ў адносінах да кропкі адліку, так як семантычна не суадносяцца толькі з прашлым часам – *калісьці, даўно; у далёкім мінулым ці калі-небудзь у будучым*. Разгледзім прыклад, *Вочы саслаблі, а калісьці мог пацэліць у цэшку на фуражцы...* (Л. Рублеўская). Калі наступны прэдыкатывы стаіць у форме прашлага часу, адпаведна чытач у думках пераскоквае з адной часовай прасторы ў іншую. Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што не заўсёды прыслоўе часу робіць зрух налева, але, узаемадзейнічаючы з іншымі дэйктыкамі, яны глумачаць і дапаўняюць адзін аднаго, ствараюць сувязь, неабходную для пераключэння ў іншую часовую плоскасць.

Рэтраспектыўнасць можа рэалізоўвацца і з дапамогай такіх канструкцый, якія маюць мадэль *ніколі не + дзеялоў*. Адмоўнае займеннікавае прыслоўе ажыццяўляе змену часовага плана ў бок мінулага пры ўмове, калі прэдыкатывы ўжываецца ў форме прашлага часу: *Я ніколі не думаю, што прабабка, вытанчаная паненка, магла раскопчаць магілы* (Л. Рублеўская).

Акрамя маркіроўкі тэксту значэннямі мінулага часу, выяўленыя сродкі дапаўняюць рэтраспектыўны характар адзінкі, ужо выражанай граматычнымі формамі дзеяслова ці іншымі тыпамі прэдыкатаў: – *Вы ўчора яго бачылі. Помніце?* (В. Іпатава); пашыраюць рэтраспектыўны характар выказвання, калі прэдыкатывы не нясе значэнне прашлага. Гэта звязана з тым, што часовыя формы беларускага дзеяслова не маюць выразна выяўленага размежавання блізкасці / аддаленасці дзеяння ад моманту размовы, як у іншых мовах – англійскай, нямецкай, французскай і г. д. Напрыклад, *Вось і ўчора, калі папрасілі яе ў вялікую грыдніцу, дзе чакалі сваты, яна перш-наперш падышла да яго, нізка схілілася ў паклоне* (В. Іпатава). Такім чынам, мы можам сцвярджаць, што акалічнасныя маркеры адыгрываюць важную ролю ў выражэнні дыскантынуума, і часам зрух «налева» не магчымы без іх.

Як бачна, тэкставая катэгорыя рэтраспекцыі ў мастацкім часе можа быць экспліцытна выражана акалічнаснымі рэтраспектыўнымі маркерамі – іменнымі групамі розных відаў (прыназоўнікавая група, атрыбутыўная група, іменная група + *назад, таму*); канструкцыямі, якія маюць мадэль *ніколі не + дзеялоў*; акалічнаснымі канструкцыямі з прыметнікавымі займеннікамі; часовымі злучнікамі; прыслоўямі часу. Відавочна, што праблема эксплікацыі

значэнняў рэтраспекцыі актуальная і перспектыўная, таму патрабуе далейшага комплекснага даследавання.

1. *Брускова, Н. В.* Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте: на материале немецкого языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Н. В. Брускова ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1983. – 22 с.

2. *Гальперин, И. Р.* Ретроспекция и проспекция в тексте / И. Р. Гальперин // Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. ред. Г. В. Степанов. – 9-е изд. – М., 2016. – С. 105–113.

3. *Тивьяева, И. В.* Ретроспективные сверхфразовые единства: формы и функции : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / И. В. Тивьяева. – Тула, 2007. – 175 с.

4. *Федорова, Л. Н.* Категория ретроспекции в художественном тексте: на материале английского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Л. Н. Федорова ; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1982. – 21 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ